

Da memoria á rúa: a recreación urbana do Apalpador

GERMÁN ERMIDA*

Neste artigo quérese contribuír á análise dos procesos de difusión da figura do Apalpador, tamén coñecido como Pandigueiro, no contexto urbano galego. Durante os últimos seis anos, o xigante carboeiro pasou de se lembrar unicamente en zonas de montaña como o Courel ou Trives a se aposentar como unha figura de Nadal propia da Galiza. Analízanse no texto as mudanzas que se están a producir neste proceso tanto no personaxe e nos valores vinculados a el como nos xeitos en que un e outros se transmiten. En relación con isto, aténdese de forma especial ao contexto asociativo no que se promoveu esta recreación. Para alén da maneira na que a sociedade manteña e faga evolucionar esta tradición, o seu proceso de revitalización e recreación considérase neste artigo como un conxunto de experiencias de interese para outros proxectos de recuperación, posta en valor e difusión da nosa cultura tradicional.

A tradición lembrada

Como teñen recollido diferentes autores –Losada (2011), Calvo (2011), Seoane (2011)–, foi o artigo “*O Apalpador. Personagem mítico do Natal galego a resgate*” de José André Lôpez Gonçalves, publicado no *Portal Galego da Língua* en 2006, o que deu conta por vez primeira da existencia deste personaxe e chamaba publicamente á súa recuperación a nivel galego. O texto apuntaba, a partir dun único testemuño oral, as características fundamentais deste personaxe. Entre outras cuestións, establecíase o ámbito xeográfico no que se conservaba memoria do Apalpador e aparecían os seus elementos definitorios: mora nas devesas da montaña lucense, é un home, xigante, de profesión carboeiro, emprega boina, fuma en pipa e vai vestido con roupa vella, entre outros elementos identificatorios. Lôpez definía tamén no artigo o seu xeito de actuar: o carboeiro agasalla castañas e abenzoa os cativos apalpándolles a barriga e dicindo a fórmula “así esteas todo o ano”. Apuntaba tamén que o personaxe trae brinquedos: “*agora traz brinquedos em lugar de castanhas, que os tempos cambiam, mas não a função*” (Lôpez Gonçalves 2006: 2) e mesmo recolle unha cantiga¹.

* Obrigado à Maria e à Mariám pola confianza e o assessoramento. À Belém polo apoio e a paciência.

1 Vai-te logo meu ninim/nininha, / marcha agora pra caminha. / Que vai vir o Apalpador / a palpar-che a barriguinha. / Já chegou o dia grande, / dia do nosso Senhor. / Já chegou o dia grande, / E virá o Apalpador. / Manhã é dia de cachela, / que haverá gram nevarada / e há vir o Apalpador / c'uma mega de castanhas. / Por aquela cembra / já vem relumbrando / o senhor Apalpador / para dar-vos o aguinaldo.

O rito propiciatorio

Contribucións posteriores ao mencionado artigo, como Calvo (2011) ou Losada (2011)², recollen outros testemuños sobre o tema e amosan unha multiplicidade de versións da figura e do seu comportamento non recollidas no texto de Lôpez. Tamén despois de 2006 se recuperou a referencia de Taboada Chivite (1992) á “noite do apalpadoiro” como costume sen un personaxe específico a portar a beizón. A contar con estas achegas, o Apalpador aparece como unha tradición complexa na que o personaxe se presenta como parte dun rito propiciatorio do final do ano. Dentro das variacións entre os testemuños recollidos no Courel están as distintas datas nas que se verifica este costume, que oscilan entre o 24, o 28 ou o 31 de decembro como principais opcións³.

É ao longo da noite da correspondente data, e sempre na casa, onde se apalpa a barriga das crianzas (sexa por parte dos pais ou polo Apalpador, segundo o lugar) e se lles desexa fartura, en xeral coa fórmula xa comentada (Calvo 2011). Canda a isto, aparecen as castañas e a súa inxesta como elemento característico vinculado ao personaxe. Estas cómense (non en todos os casos recollidos) ben antes da beizón, para ter a barriga chea e mantela así o ano todo, ou ben despois, coa intención de atraer a abundancia. No caso que expón Losada, por exemplo, as castañas tómanse despois da visita do Pandigueiro e veñen da man da propia nai.

Canda ás castañas aparecen casos nos que se sinala que na noite do rito se ceaba moito, sen especificar alimentos, e aínda aqueles que, pola contra, apuntan que non se ceaba nada a agardar a visita deste personaxe (Calvo 2011). De xeito contrario á inxesta propiciatoria, podería interpretarse este xexún como un sacrificio para garantir a mantenza o ano todo, ou mesmo como un proceso previo á inxesta do alimento que traería o Apalpador, aínda que non hai testemuños explícitos neste sentido. Os xoguetes, no entanto, aparecen máis raramente amentados nos textos manexados (si no de Losada). Sexa por presenza ou por ausencia, a importancia outorgada á comida en relación co Apalpador evidencia o seu carácter propiciatorio para o ano que comeza.

En relación con isto, Lôpez apunta no seu artigo as evidentes conexións do personaxe cos ritos do lume e do lar propios desta época do ano, facendo deles unha extensa xenealoxía, así como das deidades vinculadas. Afonda nesta proposta Losada (2011), quen sinala a pertenza do Apalpador/Pandigueiro aos “pródigos arquetípicos con valor normativo”. Pena Granha (2011), Calvo (2009), González (2009) ou Rúa e Dias (2011) apuntan ideas semellantes e buscan homólogos do personaxe a nivel mítico ou noutras latitudes xeográficas como o *Olentzero* vasco ou o *Esteru* asturiano. A teor destes textos, cabe pensar nun esquema mitolóxico común que, con variantes e distintos nomes, se estende ao longo de toda a Cornixa Cantábrica e que ten paralelismos en moitas outras partes de Europa, cun personaxe que vén ás casas traer a fartura no final de cada ano.

A recreación

O artigo de Lôpez González aposta, xa desde o título, pola recuperación a escala galega do personaxe, sen o restrinxir a aquela zona onde se verificou a súa memoria: “*Valha este pequeno*

2 O artigo de Calvo, incluído na obra *Teoría de inverno*, inclúe unha selección de testemuños orais sobre a figura recollidos en 2010 por membros da asociación A Gentalha do Pichel. Pola súa banda, Losada achega a súa propia lembranza sobre o Pandigueiro en Trives.

3 Esta variación é común a moitas outras tradicións galegas do Nadal e mesmo aos ritos do final do ano, como recolle Reigosa (2011).

artigo para chamar a atención da obriga de manter nas terras nas que aínda é vigorante o mito e recuperá-lo nas que já se perdeu, até fazê-lo universal no conxunto da Galiza, para alegría dos mais novos e goze dos idosos” (López González 2012: 5).

A recoller esta proposta, A Comissom de Memória Histórica da asociación compostelá A Gentalha do Pichel iniciou en 2006 un proceso de recreación e estendeu deste entón o Apalpador por parte das vilas e cidades de Galiza.

A aposta da Gentalha foi nun primeiro momento (2006) publicitar a existencia do personaxe na tradición galega en diversos medios de comunicación. No ano a seguir, o colectivo optou por reproducilo no contexto urbano de Compostela (Seoane 2011). A proposta faise desde o comezo con vocación identitaria a nivel galego, reivindicando a figura como propia do país, e contando co artigo de López González como referencia teórica e para definir o personaxe. De xeito explícito, Anjo Rua, un dos membros da Comissom, declara nunha conferencia (Lugo, 12 de xaneiro de 2012): *“estamos recreando fóra de contexto unha tradición que vén doutra sociedade. Por unha banda está a cuestión antropolóxica e pola outra está a recreación do mito e a estandarización e a asunción como figura da sociedade moderna”.*

Esta recreación procura, de xeito explícito, constituírse como alternativa ás figuras existentes no Nadal urbano en todo o país. A elección insírese nas dinámicas e no ámbito de actuación propio do colectivo promotor (Compostela) que non apostou, por exemplo, pola revitalización no lugar onde se conserva memoria da tradición (a montaña de Lugo). A opción por unha recuperación a escala nacional permitiu transcender dinámicas particularizadoras de carácter localista que se poderían dar de se ter abordado unha recuperación *in situ*⁴ do personaxe.

Difusión

A recreación do Apalpador traballouse pois desde o comezo apostando pola difusión desta figura por todo o país. Con este fin, os membros da Gentalha aproveitaron o contacto que manteñen con colectivos homólogos (Fundaçom Artábria en Ferrol, Mádía Leva en Lugo...) para introducir a celebración en diferentes lugares. Estes colectivos conforman unha rede de centros sociais e de asociacións que traballan a nivel local actividades de recuperación de patrimonio, defensa da lingua e outras propostas en gran medida de carácter identitario. Tal e como apunta Seoane (2011: 56) a definir este suxeito colectivo, *“o Apalpador renasceu e continuará vivo enquanto nós, e com este nós incluímos todas aquelas persoas que teñem a Galiza e o Galego como o seu universo cultural de referêncía, decidamos mantê-lo”.* Pola súa banda, Paços (2011: 137) sinala que *“o resurgimento do Apalpador é -devemos dizê-lo abertamente- um ressurgimento essencialmente independentista, e o seu parto foi assistido polos braços do movimento associativo”.* A partir de 2008, asociacións vinculadas a moitos destes centros sociais adoptaron a figura e recreárona nos seus propios contornos locais.

Este contexto resulta fundamental para entender a rápida extensión acadada por esta iniciativa, ao contar cunha rede preexistente de persoas voluntarias dispostas a participar no proceso

⁴ Cabe pensar que se o Apalpador fose recuperado só no Courel podería presentarse como unha peculiaridade comarcal e non como unha tradición galega.

de recreación. Ademais, existían nestes colectivos dinámicas de traballo previas en procesos de recuperación patrimonial e de dinamización social e cultural.

A experiencia iniciada na Gentalha foise espallando en anos consecutivos por Ourense, Ferrol, Pontevedra, Boiro, Lugo, Xinzo, Vigo, Pontearas, Santa Comba ou Ordes, entre outros lugares⁵, empregando fórmulas similares de representación. Neste tempo concellos como Compostela, Teo ou A Coruña incorporaron (nalgúns casos sen continuidade) o personaxe ás súas programacións de Nadal e empresas como Galicola, Novas da Galiza ou Dinahosting, así como diferentes particulares, vinculárono ás súas felicitacións e campañas para esta época.

Canda a isto, o Apalpador fíxose habitual en medios de comunicación de carácter local e autonómico (prensa, televisión, radio) nas datas de Nadal, presentado como tradición propia do país. En 2011 a súa presenza en televisións estatais, presentado como unha figura tradicional, en programas informativos e como disfraz nun concurso (M. E. 2011) amosan a pegada que está a conseguir na sociedade galega actual.

Débase entender que, malia a crecente integración do Apalpador dentro do Nadal galego e o seu maior coñecemento polo conxunto da poboación, a súa presenza está lonxe de ser maioritaria fronte a outras figuras e a participación en actividades relacionadas co personaxe continúa a ser relativamente escasa no conxunto social.

No entanto, aqueles que agora teñen menos de sete anos e levan varios coñecéndoo consideran con total naturalidade que o Apalpador leva aí toda a vida e sitúano ao mesmo nivel do que outras figuras do Nadal, o que fai pensar na posibilidade dun longo percorrido do personaxe na memoria colectiva.

O Apalpador na cidade

A recreación do Apalpador na cidade colle características fundamentais das celebracións públicas do Nadal propias da sociedade contemporánea. Nas mesmas, pódese citar o desfile dos Reis Magos, a repartición de lambetadas ou a recepción destes personaxes por parte de autoridades públicas. De xeito semellante, o Pai Nadal/Santa Claus é exposto publicamente en diferentes localizacións, nomeadamente centros comerciais, onde tamén interactúa coas crianzas.

Segundo explica Paulo Rico, membro da Comissom de Memória Histórica da Gentalha, no colectivo apostaron desde o comezo por identificar o Apalpador como “o Pai Natal galego”. A súa intención confesa era aproveitar as semellanzas para facilitar a implantación social do carboeiro. Deste xeito, o Apalpador recupérase en parte como equivalente das figuras do Nadal urbano, converténdose tamén nun ser sobrenatural que lles trae agasallos aos nenos.

O Apalpador represéntase en vilas e cidades, de xeito semellante a outras figuras, nun desfile. Neste evento o carboeiro recréase mediante un disfraz e vai a miúdo acompañado por un cortexo de música tradicional. No transcurso do desfile, os nenos e as nenas poden ver o mito corporizado que vai facer unha visita á cidade desde a súa morada no Courel⁶ e dálles castañas ao tempo que lles imparte a súa particular beizón para o ano desexándolles fartura e apalpándolles a barriga.

⁵ Está pendente de elaborar o mapa do alcance xeográfico da recreación do personaxe.

⁶ Comarca que adquire, deste xeito, un carácter de espazo mítico para a xente máis nova.

Este encontro supón o principal xeito de representación ao vivo do personaxe nas diferentes urbes.

Neste contexto, os asistentes a esta representación anual do Apalpador son participantes no rito e supoñen unha parte fundamental para a súa recreación e difusión. Para alén do seu aspecto, o carboeiro identifícase en moi grande medida pola súa actuación como alguén que abenzoa cativos e cativas e agasalla castañas. Isto fai dos participantes nestes eventos actores necesarios para o definir, xa que precisa crianzas coas que interactuar e ás que desexar fartura. Ademais, os participantes facilitan a presenza da tradición nos medios de comunicación ao presentala como un acontecemento social⁷. Así pois, a propia representación da figura, ao tempo que recrea a tradición, constitúese nun elemento de importancia para súa transmisión, tanto para quen a vive como para quen a contempla⁸.

Con relación a isto, un dos contrastes máis destacados entre esta recreación e os testemuños da tradición é a mudanza no momento no que se celebra o encontro co Apalpador. Nas cidades realízase durante a tarde, polo xeral do día 24, no lugar de se facer nesa noite ou na do 31. Ademais, prodúcese na esfera pública, na rúa, mentres que na sociedade tradicional o rito propiciatorio semella ter o fogar como escenario preferente (Calvo 2011).

A elección por este xeito de recreación encádrase na liña de celebracións festivas na rúa que desenvolve de xeito habitual o colectivo promotor⁹. Ademais, dentro da precariedade de medios de que dispoñen, o formato escolleito precisa unicamente dunha persoa comprometida coa representación, un mínimo atrezzo e acceso ao espazo público, canda a espectadores abondo motivados para interactuar co personaxe.

Agasallos e comida

Na recreación urbana, tanto nos desfiles como noutras representacións, os agasallos cobran unha importancia que non se rexistra nos testemuños recollidos da oralidade tradicional, onde están practicamente ausentes¹⁰. Nas cidades o Apalpador trae, inequivocamente, agasallos e a súa entrega sepárase do encontro co personaxe. Polo xeral, fóra dalgún detalle na forma de castañas ou pequenos brinquedos que dá quen interpreta o carboeiro no cortexo, son os pais quen entrega os galanos (polo xeral apóndollos ao Apalpador) na intimidade do fogar. A dificultade de coordinar que a persoa que encarna o Apalpador lle reparta a cada cativo o seu presente, así como a busca de paralelismos con outras figuras de Nadal, explica esta separación. O Apalpador pasa deste xeito a ter a dualidade propia de Pai Nadal e Reis Magos: primeiro encóntrase publicamente coas crianzas e despois “vai” aos fogares cos agasallos. No mesmo sentido intégrase a proposta,

7 Un Apalpador camiñando só pola rúa tería menos aceptación mediática do que un desfile con público. Este xeito de representación multiplica os suxeitos susceptibles de se representar nos medios, achegando diferentes voces (Apalpador, familiares, nenos) e permitindo unha máis sinxela representación técnica en casos como o da televisión (planos recurso, variedade de protagonistas...). Fica pendente a análise do xeito no que o personaxe se representa nos diferentes medios.

8 Xa observe o desfile ao vivo ou o coñeza mediante os medios de comunicación.

9 Entroido, San Xoán, Magosto, festas do barrio...

10 Segundo testemuño do propio López, entre outros (Calvo 2011), hai fogares no Courel onde se mantén actualmente o personaxe recreándoo mediante un disfraz no contorno doméstico. Neses casos o Apalpador é o encargado de traerlle agasallos aos máis novos da familia. Non se pode desbotar que a incorporación do personaxe como representación doméstica non se estea a dar tamén na actualidade en contextos urbanos a raíz da súa difusión.

realizada pola Gentalha e por outras entidades, de crear unha carta que lle remitir ao Apalpador para solicitarlle agasallos.

Canda a maior pegada dos agasallos, diminúe o vencello da figura coa comida. Isto enténdese pola mudanza na hora e no contexto do encontro cos nenos, que impide vincular o personaxe coa cea. Aínda que o Apalpador fai pequenos agasallos de castañas, non se mantén a idea de ir para a cama co estómago cheo presente na tradición popular, aínda que se manteña a fórmula tradicional da beizón.

Imaxe e reprodución

Para alén da representación na rúa, a aposta pola recreación do Apalpador ten en conta desde o comezo as ferramentas contemporáneas de comunicación como un factor fundamental para garantir a difusión do proceso. Boa parte da comunicación que desde o movemento asociativo se xera a prol da figura emprega os mesmos formatos, fundamentalmente gráficos, cos que estes colectivos difunden o seu traballo, tales como murais, folletos ou contidos na rede, como textos e vídeos. No caso do Apalpador, a estas iniciativas súmanse propostas como ilustracións, curtas animadas, postais, cartas, cantigas, desfiles ou contos que teñen maiormente como destinatarias as crianzas e que se desenvolven en moitos casos por axentes alleos ás asociacións que iniciaron o proceso.

A maior parte das representacións públicas do personaxe (Seoane 2011), tanto gráficas ou como disfraces, adoitan manter unha imaxe común mesmo nas cores da vestimenta e o cabelo¹¹. Esta imaxe xorde dun deseño orixinal do debuxante Leandro Lamas, a quen A Gentalha do Pichel lle encargou en 2007 definir o aspecto do Apalpador coa intención recoñecida de fornecer unha referencia visual unificada e clara sobre o carboeiro do Courel. O seu debuxo deveu unha auténtica icona e desde entón, e ata o momento, multiplicáronse as producións culturais que representan o personaxe e que interveñen así mesmo na súa divulgación. Así, na altura do final de 2011, a conta de creacións reúne, cando menos, sete contos ilustrados¹², un libro de investigación, unha obra de monicreques, dous modelos de bonecos feitos á man, postais, folletos, webs e animacións na rede, recortables, ilustracións varias e mesmo un albergue co nome de Apalpador¹³.

Deste xeito, para alén doutras mudanzas no personaxe, dánse tamén modificacións na forma na que se transmite o coñecemento sobre el. Na montaña galega a figura, o seu aspecto e comportamento transmitíanse fundamentalmente de xeito oral e a representación visual reducíase ao disface que, nalgúns lugares (Calvo 2011), se empregaba (nun ámbito predominantemente doméstico). Fronte a isto, na actualidade o Apalpador conta cun deseño visual moi definido que se emprega continuamente a acompañar informacións, textos e todo tipo de referencias, desprazando (canda á letra escrita ou o vídeo) a oralidade como principal xeito de transmisión.

En relación con isto, vese nestes anos como xorde unha pequena economía do Apalpador que se está a vertebrar ao redor das diferentes manifestacións culturais vinculadas a el. Aos produtos

11 Chaqueta verde, pantalón con remendo e cabelo e barba rubios son algúns dos elementos máis repetidos a partir do deseño de Leandro Lamas.

12 Dous deles, creados por Xoán González, apostan por unha imaxe alternativa do personaxe.

13 Queda para futuras investigacións analizar o xeito no que se incorpora a figura tradicional a estes produtos e que valores o acompañan.

xa amentados poderíanse engadir, en determinados casos, as conferencias, a pegada en tendas de comercio xusto e artesanías, a publicidade coa que determinados negocios se vinculan á figura ou incluso o interese dos xornalistas por un tema que poden tratar de xeito relativamente sinxelo na época de Nadal. Aínda que cativa, isto fai que exista unha certa masa social interesada en que o Apalpador se manteña e medre, un factor de importancia de cara á perpetuación da figura.

Escolas e crianzas como transmisores

As actividades nas escolas preséntanse do mesmo xeito como un foro de difusión que explica a rápida extensión da tradición recreada. A presenza do Apalpador neste contexto foi tamén promovida desde o comezo desde a propia Gentalha do Pichel, onde sinalan ser conscientes do potencial deste espazo para a difusión da figura. Sen se deter aquí no xeito concreto no que se integra e se transmite o mito neste contexto, débese sinalar a súa rápida integración en diferentes centros como unha festividade máis do ciclo anual, con actividades semellantes a outras. Debuxos, textos ou manualidades fan parte do xeito no que se representa o xigante do Courel nas escolas.

Este contexto provoca que haxa casos nos cales son os nenos os que, entrando en contacto co mito a través da escola, dos medios ou das amizades, se encargan de o introducir nas familias, actuando como transmisores do personaxe. Para alén das mensaxes encol do Apalpador dirixidas aos nenos e ás nenas, a presenza nos medios de comunicación, a edición de folletos ou os contidos na rede permiten amosar os valores vinculados á figura e inserir nos adultos un código de actuación ao respecto, familiarizándoos co carboeiro.

Malia a todo o visto, e á importante pegada da imaxe na difusión do personaxe, a oralidade continúa a desempeñar un papel destacado. Explicacións e comentarios tanto entre nenos como entre adultos, ou a propia narración do mito aos pequenos¹⁴, son ámbitos que permiten espazos para a negociación e a recreación do Apalpador no seo da sociedade¹⁵.

Identidade e lexitimidade

Ao abordar o proceso de recreación da figura do Apalpador a escala galega, a Gentalha e o movemento asociativo transforman de xeito consciente un rito propiciatorio nun elemento identitario de carácter nacional. Segundo recolle Seoane (2011: 49) desde a propia asociación compostelá, *“os mitos depurados da escravatura social asociada aos cultos religiosos poden ser aproveitados como lugares de reforço das identidades colectivas e mesmo poden ser “recarregados” com os valores que lhes quigramos outorgar”*.

Deste xeito, malia a que formalmente o rito conserve parte dos seus elementos, a función na sociedade urbana transfórmase. O Apalpador pasa a cumprir de xeito explícito un papel no seo dun sistema identitario no que, canda a moitos outros elementos, define o que é “ser galego”. Para alén, dentro dese sistema contribúe a marcar (entre outros elementos e relacións simbólicas) a aquelas persoas que apostan por unha galegitude activa e consciente, vinculada a determinados

¹⁴ En ocasións apoiada nos libros ilustrados ou textos e reforzada por representacións gráficas ou mediáticas.

¹⁵ Queda por afondar a importancia que ten a oralidade na transmisión dunha recreación cuestionada desde diferentes foros como é esta. O contacto directo e a confianza da fonte poden cobrar especial importancia neste contexto.

valores e ideas. Neste sentido, a Gentalha e a rede de asociacións vinculadas desenvolven un papel de emprendedores étnicos (Ramírez Goicoechea 2007). Como tal, realizan unha selección de elementos da tradición, adaptándoos a un novo contexto e reformulándoos de cara á definición ou afianzamento dunha identidade.

Tal e como é habitual nos procesos de revitalización étnica, os emprendedores buscan lexitimidade para a súa acción, os seus valores e a súa identidade no pasado. Neste caso concreto, a Gentalha esfórzase por documentar polo miúdo a existencia previa do Apalpador na sociedade tradicional galega mediante a investigación etnográfica, recollendo novos testemuños (Calvo 2011), editando obras de investigación sobre a figura (*Teoría de inverno*), ou replicando na rede, mediante un blog específico, artigos encol do personaxe. A publicación deste material permítelle ao público verificar a lexitimidade da recreación e facilita a súa asunción como tradición galega. No propio folleto editado pola asociación para explicar a figura incídese no carácter ancestral do carboeiro ao sinalar que “posiblemente esta antiga tradición do Apalpador seja um dos mais antigos vestígios da nossa cultura”.

Malia ao esforzo por se documentar no pasado e na memoria oral, a recreación da tradición realízase de cara ao futuro coa intención de manter e mellorar a transmisión dunha identidade que se considera ameazada. Tal e como fai explícito Árias (2011: 45), “*o Apalpador só poderá sobreviver da mao de novas formas de vidas que andamos a construir na Galiza, da consolidación de novas relacións sociais e da preservación do meio natural*”. En último termo, toda reivindicación identitaria procura mudanzas nas relacións de poder nas que o colectivo que se adscribe a esa identidade está inmerso (Ramírez Goicoechea 2007).

A ausencia de testemuños sobre o Apalpador na literatura etnográfica anterior ao artigo de López permitiulles aos membros da Gentalha apostar por unha recreación simbolicamente homoxénea a partir dos elementos definidos nese texto. A relativa vaguidade do mesmo facilitou así mesmo outorgarlle ao personaxe unha serie de valores específicos. De feito, en canto foi medrando o material recollido da tradición oral encol da figura, comezaron a aparecer contradicións¹⁶ que, de se teren coñecido antes, farían máis complicada a selección de riscos necesaria para o proceso de recreación. Esta ausencia de visións enfrontadas permitiu unha maior efectividade da difusión mediática e da representación pública do personaxe.

Este interese por lexitimar a figura do Apalpador mediante investigación etnográfica e unha difusión o máis ampla posible está relacionado de xeito explícito (Seoane 2011, Pena 2011) coas dúbidas de que é obxecto o personaxe xa desde os primeiros anos da súa recuperación. Medios de comunicación como *El Correo Gallego* ou *Periodista Digital* presentaron o personaxe como unha creación nacionalista, denunciando precisamente a súa ausencia na literatura etnográfica clásica como unha proba do seu carácter inventado¹⁷. Canda a isto, a consideración de que se trata dunha tradición localizada que nunca estivo implantada no conxunto do país supoñen o groso dos argumentos neste sentido.

¹⁶ Como a súa identificación cun ser que lles mete medo aos nenos (Calvo 2011).

¹⁷ Este mesmo argumento foi apuntado por Xosé Luís Méndez Ferrín nun artigo no que sostén que “*resulta estraño, con todo, que nin Risco, nin Xocas, nin os actuais antropólogos culturais e etnógrafos sentisen nunca falar do Samain [significa “Santos” e “Novembro” en actual irlandés e gaélico de Escocia] coma da figura do Apalpador. Por suposto: a invención de ambos é resultado dunha pulsión anti-imperialista*”.

Outros valores

A partir do terceiro ano no que saíu ás rúas (2009), os agasallos que trae o Apalpador vincúlanse, desde os colectivos que promoven a recreación, á sustentabilidade. Desde a Gentilha anímase a que o personaxe traia só presentes que sexan artesáns, de madeira, realizados polos propios nenos ou reutilizados. O folleto editado ao respecto pola asociación faino explícito:

“Marcámos un obxectivo: este natal, nas casas galegas, polo menos un presente sem código de barras. E sinala que se finalmente o apalpador tiver que recorrer a comprar algo, NUNCA irá a um centro comercial nem a umha multinacional. Compraré no comércio local, nas lojas do bairro, da vila ou da aldeia, directamente nos obradoiros de artesanato”

Deste xeito, o personaxe incorpora valores explícitos fronte ás outras figuras do Nadal. Para alén de diferencialo, estes valores xogan tamén no sentido identitario e marcan a aqueles que apostan por manter e introducir esta figura nos seus ritos de Nadal como individuos comprometidos coa sustentabilidade. Desta volta é a través do consumo que se realiza o xogo no sistema de xeración e negociación de identidades (Ramírez Goicoechea 2007).

A encarnación dos valores que representa o Apalpador realízase de xeito non agresivo. No discurso vinculado ao personaxe faise, polo xeral, unha afirmación positiva de galegitude e de aposta por valores alternativos, sen centrarse na crítica a outras figuras, identidades ou ideoloxías¹⁸. Esa relativa amabilidade a nivel simbólico facilita a súa integración na axenda mediática, escolar e institucional, e permite unha incorporación da figura pouco ideoloxizada por diferentes capas da poboación. Segundo recolle Paços (2011: 128):

“A tentativa, bem que minoritária, atingiu um consenso social importante. Agás os mais declarados inimigos do galeguismo, todos os setores minimamente inquietos pola nossa sorte colectiva aplaudírom estas iniciativas. E vista a súa aparente disociación das propostas políticas mais radicais, até a imprensa comercial dedicou um espaço modesto a estas novas-velhas figuras da Galiza”.

A énfase no carácter identitario e nos valores vinculados ao Apalpador na súa recreación pode dificultar a súa difusión ao conxunto da sociedade, que non comparte necesariamente as ideas coas que se carga o mito. Queda por ver o xeito no que evoluciona esta recreación, se cara a unha integración maioritaria máis relativamente despoxada de riscos ideolóxicos, ou ben cara a ficar como patrimonio dunha minoría máis ou menos ampla e consciente encol destas cuestións.

Apalpadores e as súas relacións

A recreación urbana do Apalpador pódese considerar hoxe como unha variedade máis dos ritos vinculados a esta figura a nivel galego, canda ás que se lembran ou conservan nas áreas de

¹⁸ Tirando casos como o vídeo publicitario de Galícola ou o libro *Apalpador vs Papá Noel*, onde se representan enfrontamentos directos entre estes personaxes.

montaña. A influencia dos medios, a chegada de habitantes neorrurais, as propias visitas familiares polo Nadal ou mesmo o traballo de campo sobre a figura levan, en maior ou menor medida, o coñecemento da recreación urbana ao contexto rural onde se mantivo. Á inversa, o esforzo por recoller testemuños orais da tradición no contexto rural incrementa os elementos a ter en conta polos promotores da recreación á hora de a abordar.

A relación entre os xeitos de entender o Apalpador no contexto rural e mais no urbano, a maneira na que se comunican e inflúen, así como os valores asociados á figura resultan de interese para futuras análises. Cabe a posibilidade de que a recreación urbana se vexa modificada pola incorporación doutros elementos do rito lembrados ou practicados na montaña. Á inversa, os habitantes das comarcas onde se lembra a figura poden apostar por recuperacións que incorporen elementos da recreación urbana.

Homoxeneidade e reprodución libre

Tal e como se comentou anteriormente, a produción seriada de produtos vinculados ao Apalpador e mais a difusión da súa representación ao vivo están relacionadas co esforzo que desde a Gentalha e o movemento asociativo se pon para conseguir unha versión homoxénea do personaxe. Este esforzo verificase na aposta específica por un nome único fronte a variantes como Apalpadoiro, Apalpabarrigas ou Pandigueiro e na mencionada busca dunha imaxe unificada. Ao tempo, apóstase pola data do 24 de decembro para representar a tradición fronte a outras alternativas e incídese no carácter sustentable dos agasallos que trae. Fronte á aparición de interpretacións alternativas do personaxe como a de Xoán González (2009) nos seus libros e ilustracións, ou a variacións na representación pública, esta rede de colectivos procura un Apalpador unificado a nivel galego, conscientes da maior eficacia comunicativa deste feito.

Para alén de adoptar unha imaxe unificada, a Gentalha e o movemento asociativo mantiveron desde un comezo unha actitude non propietaria sobre a figura. É dicir, non consideran a recreación do Apalpador como un proceso que unicamente os implica a eles. Considérano un patrimonio común dos galegos e galegas e animan a que outros suxeitos o adopten e o promovan, dentro duns límites marcados polos valores que lle queren outorgar á figura. Esta perspectiva favoreceu a multiplicación de produtos culturais derivados da figura do Apalpador, feito visto polos propios promotores da recreación como unha medida do seu éxito.

Para alén destes produtos, o esforzo na difusión da figura a través de Internet e dos medios de comunicación facilítalles a colectivos e particulares abordar novos procesos de recreación, ao atoparen con facilidade a información necesaria (vídeos, textos, fotografías e mesmo persoas de contacto coas que resolver dúbidas e intercambiar impresións).

A xeito de final

O proceso de recreación do Apalpador amosa que os movementos sociais de corte identitario, articulados nunha rede por todo o territorio, resultan axentes cunha gran capacidade para a revitalización de ítems da nosa cultura tradicional. Sen seren nin moito menos os únicos suxeitos destes procesos, obsérvase un papel destacado dos centros sociais e das asociacións vinculadas en propos-

tas como a recuperación da billarda e a expansión do Samaín, os magostos e as foliadas e seráns. O protagonismo destas entidades debe compartirse nalgúns destes casos con outras como concellos, centros de ensino, familias e asociacións locais non vinculadas necesariamente ao movemento dos centros sociais, que actúan nalgúns casos como iniciadoras e noutras como difusoras e reprodutoras destas tradicións. Estas dinámicas, tanto na adaptación desta tradición a novos contextos como no xeito no que se difunde e se encarna, poden achegar claves de interese no modo no que se produce a recreación do patrimonio material e inmaterial no comezo do século XXI.

Fica por analizar, como xa se indicou, a importancia exacta das escolas, consolidadas na actualidade como centros imprescindibles na transmisión de festividades do ciclo anual, na rápida difusión do Apalpador recreado. Do mesmo xeito, queda para futuras análises a imaxe do mito nos produtos culturais e o emprego que se fai deles, así como a presenza do personaxe nas programacións municipais de Nadal. Cómpre parar tamén polo miúdo no xeito no que os medios de comunicación transmitiron a figura e axudaron a naturalizala na sociedade, o tratamento que se lle dá e a maneira na que se integra na axenda comunicativa destas datas. Contemplando factores como estes, poderanse analizar dun xeito máis fondo os procesos que interactuaron na recreación deste rito e verificar ata que punto son compartidos ou aproveitables noutros procesos de difusión do patrimonio inmaterial. ☺

Bibliografía

- ÁRIAS, P. (2011) "O Apalpador na mundialización". *Teoría de Inverno*. Santiago de Compostela: A Gentalha do Pichel, páx. 39-46
- CALVO VARELA, C. (2009) "O Apalpador e o Toro de natal; ou «Papá Noël» e a árbore de luzes". *Agália* páx. 95-96: 211-252. Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12]
<<http://www.agalia.net/estapaanterior/32-9596.html>>
- CALVO VARELA, C. (2011) "Um, dous, mil Apalpadores!". *Teoría de Inverno*. Santiago de Compostela: A Gentalha do Pichel, páx. 173-184.
- CIMADEVILA, FERNANDO M.; ARES, J. A. (2011) *Apalpador Vs. Papá Noel. As aventuras do Apalpador 1*. Santiago de Compostela: Contos Estraños Editora.
- CRUCES VILLALOBOS, F. (2007) *Símbolos en la ciudad. Lecturas de Antropología urbana*. Madrid: UNED.
- CUCÓ GINER, J. (2004) *Antropología urbana*. Barcelona: Ariel.
- ERMIDA, G. (2009) "(Re)inventar o Nadal. Multiplícanse as propostas culturais que teñen o Apalpador como protagonista". Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12]
<http://culturagalega.org/noticia.php?id=16008>
- ESCAÑO 351. "Los nacionalistas se inventan "El Apalpador", el competidor gallego de Papá Noel". Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12]
<<http://blogs.periodistadigital.com/politica.php/2008/12/26/apalpador-nacionalista-gallego-papa-noel>>
- GALICIA ENCANTADA. "Noite do apalpadoiro: O Apalpador e O Pandigueiro". Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12] <http://www.galiciaencantada.com/dentro.asp?c=o&id=1171>

- GALICOLA COM O APALPADOR (2009) Consulta en liña [data de acceso, 29/03/12]
<<http://www.youtube.com/watch?v=hoGxLBIUXeY>>
- GONDAR PORTASANY, M. (1993) *Crítica da razón galega. Entre o nós-mesmos e o nós-outros*. Vigo: A Nosa Terra.
- GONZÁLEZ, X. (2009) “Apalpador.com”. Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12]
<<http://apalpador.com>>
- LÓPEZ GONÇÁLEZ, J. A. “O Apalpador. Personagem mítico do Natal galego a resgate”. Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12]
<<http://www.agal-gz.org/modules.php?name=News&file=article&sid=3382>>
- LOSADA, M. (2011) “O pandigueiro nas terras de Trives”. *Caderno de Campo. Boletín Informativo da Sociedade Antropolóxica Galega* 1: 3-5. Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12]
<<http://antropoloxiagalega.org/index.php/publicacions/boletin-caderno-de-campo/item/25-caderno-de-campo-dec-2011>>
- M. E. (2011) “Apalpador 2011: ativismo social, libros, licores e incursões nas TV españolas”. Consulta en liña [data de acceso, 27/03/12]
<<http://www.pglingua.org/especiais/o-apalpador/4674-apalpador-2011-ativismo-social-livros-licores-e-incursoes-nas-tv-espanholas>>
- MÉNDEZ FERRÍN, X.L. (2012) “Adeus á neomitloxía”. Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12]
<http://mas.laopinioncoruna.es/suplementos/2012/03/10/adeus-a-neomitloxia/>
- PELÁEZ, D. (2009) “Un ‘tocahivos’ chamado Apalpador”. Consulta en liña [data de acceso, 29/03/12]
<<http://ocio.elcorreogallego.es/santiago/ecg/un-tocahivos-llamado-apalpador/idEdicion-2009-12-26/idNoticia-500182>>
- PENA GRANHA, A. (2011) “O ciclo de inverno”. *Teoría de Inverno*. Santiago de Compostela: A Gentilha do Pichel, páx. 185-205
- PEREIRO, X. (2006) “Patrimonio cultural: o casamento entre patrimonio e cultura”. *Adra* 1: 23-41. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.
- RAMÍREZ GOICOECHEA, E. (2007) *Etnicidad, identidad y migraciones*. Madrid: UNED.
- REBOREDO, X. M. (1985) “Festas cíclicas”. *Galicia: Antropoloxía*, t. XXVII. A Coruña: Hércules de Ediciones
- REIGOSA, A. (2011) *Trece noites, trece lúas. Libro das marabillas do Nadal*. Vigo: Xerais.
- RUA NOVA, A. e DIAS CADAVEIRA, J. (2011) “A tradición do solsticio de inverno noutros povos da Europa”. *Teoría de Inverno*. Santiago de Compostela: A Gentilha do Pichel, 81-125
- SEIJAS, O. (2009) “El Apalpador” Consulta en liña [data de acceso, 29/03/12] <<http://ocio.elcorreogallego.es/santiago/ecg/un-tocahivos-llamado-apalpador/idEdicion-2009-12-26/idNoticia-500182/>>
- SEOANE ANTELO, A. (2011) “Assim renasceu o Apalpador”. *Teoría de Inverno*. Santiago de Compostela: A Gentilha do Pichel, 47-58.
- TABOADA CHIVITE, X. (1992) *Ritos galegos de Nadal*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

VAQUEIRO, V. (2011) *Mitloxía de Galiza*. Vigo: Galaxia.

VALCÁRCEL GIL, X. L. "Apuntamentos sobre o Apalpador". Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12] <http://galiciaencantada.com/dentro.asp?c=o&id=1634&n=valc%E1rcel_gil,_xurxo_l.:_a_puntamentos_sobre_o_apalpador>

Outras fontes

Apalpador.net. Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12]

<http://apalpador.net>

BLOGUE DO APALPADOR. Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12]

<<http://agal-gz.org/blogues/index.php/apalpador>>

Gentalha do Pichel. Consulta en liña [data de acceso, 10/03/12] <http://agal-gz.org/blogues/index.php/gent>"

GENTALHA DO PICHEL (s. d.) *Este natal... vem o apalpador*. Santiago de Compostela: A Gentalha do Pichel.

